СМЕРТНИЙ СПІВ

Того вечора хтось прошепотів мені якісь глибокі таємниці. Розібрати та зрозуміти я не міг, але на душу осів раптом спокій. Це був перший вечір, коли навколо стояла глибока тиша, що входила в груди пухким інеєм. Ми розташувались у грецькому селі, що посіло береги невеличкої річки.

Я вийшов на подвір'я й бачив: білі полотна степів десь далеко зливаються з зажуреним небом. Купи гаїв вкрилися синім інеєм — усюди глибока потайна тиша й радість білих снів. І ось під цю тишу раптом звідкись зісподу встає цілий табун думок і булькотить мені, як каша. Це знову заговорила моя мука, що позбавила мене спокою.

Хто ж такий я й що, властиво, тепер роблю? Чи загнана, затерта гнида, чи потрібна ланка у великих подіях народу, а чи просто ніщо?

Колись я був артистом-співакою, а нині мобілізований Все-робмисом агент продорганів. Моє життя в місті проходило в тому, що я бігав з вечірки на вечірку, з мітингу на мітинг, з вистави на виставу. Там я механічно, з виснаженим обличчям, з посоловілими від голоду очима проспівував давні романси й деякі з модних революційних пісень. А звідти повертався додому з холодними бутербродами під рукою.

Бутерброди ми ділили з старенькою мамою та сестрою. Тоді сідали навколо "буржуйки" —тяглись до купи вугля — і кожен з нас мовчки цідив якісь тьмяні думки й спомини.

Ми раділи, як Великодню, цілій паляниці хліба, що ненароком попадала до нас, пляшці олії, оберемкові дров. А коли я виміняв у селянина великий шматок сала, тоді ми всі дома цілувались, а я співав бадьорих пісень.

Яка ж могла бути культура й мораль у нас, голодних, злиденних, зубожілих?

Тепер я одбираю в селян для голодного міста й заводів хліб. У клунях, ожередах соломи, в коморах, на піддашшях ми знаходили купи пшеничного зерна, що чекало свого вигідного покупця, тоді як сила люду конала з голоду.

Це проймало мене інколи таким обуренням, що я сам починав завзято вишукувати зерно.

Та заспокоєння в цьому мені не було. Один лагідний покво-лий дідусь говорив мені крізь сльози:

— Коли б ти знав, голубчику, як його важко обробляти бодай тобі так легко його їсти!

Я мовчав.

— А нам що ж9> помирати з голоду ? — поспитав робітник що працював з нами.

— А що ти, товаришу, привіз сюди? Де твій крам? Тепер задарма хліб у мене грабуєш?

— Нічого, привезем ще!

Селянин докірливо хитав головою. Робітник замовк.

А я думав в цю пору: чи можу я дати вексель за всю стихію революції цьому дідусеві? Чи можу я взяти відповідальність за мільйони голодного, ошалілого люду?

Ось моя мука, що сичить мені в сердці, як тільки навколо повстане тиша. у

Мені одвели кімнату в грецькій родині. Кімната була чиста, з пухкими ліжками, канапою, комодом,— мебля міського міщанства. В сусідній кімнаті цілу добу не вгасав огонь у плитці — освячене родинне вогнище. Від нього по всіх кімнатах розходилась приємна теплінь.

Господиня більшу пору дня стояла коло вогнища: мішала паруюче молоко. Вона щодня варила каймак.

Зо мною жив політком нашого загону — міцний дебелий латиш. Хто він такий, як і чого попав до комуністичної партії, яке в нього минуле, звідки саме він — я не знав. Ми прожили з ним більше місяця, але нітрохи не зблизились. Ми по більшості мовчали або ж говорили про наші буденні справи.

Нам щодня мовчки господиня подавала ситу страву, і ми, пожадливі й голодні, одхарчовувались. І я почув, як поволі родиться в мені повна фізіологічна радість життя. Тоді дивився я навколо бадьорими очима і на вустах мені розходилась сита усмішка. До нас інколи зазирав господар, маленький чорний грек, хитав головою й, посміхаючись, говорив:

— Ой, булі время! Булі всякий время,— но такий, ой, не булі! Барані, свиня — город забралі, город кушать булі! Ой! Вай-анам! Вай-анам!

— Нічого, нічого! Ти он сколько жрьош! Тєбє мало іщо? А ти знаєш — там дєті з голоду помірають... Рабочій... женщі-ни... пухнуть! Ти ета знаєш!

— Ой! хліби он такой! А вісною мі пуля тіб бросім! Пахай сам — кушай сам. Ті булі сам работай — ті булі сам жрать!

— А ти что тут, с бандітами компанію водіть будеш?

— Какой бандіт! Бандіті — оні звер! Бандіті режет — бан-діті стріляєть. Ой, бандіті! З бандіті помірать нада! Нам нужні хорошій власть! Нам нужні крепкій власть... А хлібі ті сам работай.

— Нічого — приедем! Сам запахаєш! В Советской Росії, брат, лодирей не нада!

— Хі-хі-хі! Что то булі! Ой, что то булі! Вай-анам! Вай-анам!

І вони дивились один на одного лукаво й підозріло.

Це було ввечері. Комісар повагом перевалювався з ноги на ногу, важко сопів. Нарешті розперезався, зняв револьвера й почав роздягатись на ніч.

— Завтра нада викачку! — сказав він під кінець і важко зітхнув.— Нічого не подєлаєш! Республікє хлеба нада. Оні тут жірниє—горя не знають! А там...— і він безнадійно махнув рукою.

Ми швидко задрімали, і я відчував, як по всьому тілу розходились теплі п'яні соки.

І ось серед ночі прокидаюсь і чую: хтось настирливо стукає в вікно. Я розплющую очі й придивляюсь: у сірих присмерках дві військові постаті в якихось куртках зазирають до хати.

— Одчинив —і знову настирливий тривожний стук. Я чую, як у сусідній кімнаті ворочається грек.

— Одчини, чорти б тебе взяли!

— Хто ті є? — обізвався нарешті грек.

— Після взнаєш, одчини, кажу тобі, довго ти копошиться будеш?

— Ні могу, хто ті є? Как я тібе одчиню?!

— Довго ти варнякатимеш, піндос проклятий?

Грек ізсунувся з софи, закашляв, а далі я почув стук У двері. [

— Ой, вай-анам! Вай-анам!

В той же час до двору в'їхало кілька вершників. Я почув — грек мій знову закашляв, почав стукать ослінцями й швидко пішов одчиняти.

Прокинувся комісар, трохи підвівся й напружено вслухався. Я ж дивувався сам собі. Я добре знав, що сталась велика й страшенна небезпека і врятуватись нікуди. А мені в цю пору лише хотілось заховатись у теплу ковдру й снувати якісь свої затишні думки.

Комісар швидко зіскочив з ліжка й почав одягатись, увесь час тримаючи близько себе нагана. Він був стривожений, важко сопів, але всі його рухи були спокійні, розраховані.

— Ну, а ти що ж? Ти думаєш, тєбя помілують? Одівайся, брат!

Я знехотя виліз з-під ковдри й почав надягати одежу. Але не встигли ми й узутись, як двері з грюкотом розчинились і в нашу кімнату увірвалось кілька озброєних людей.

— А, ось вони, пташенятка! Нам-то вас і треба. Комісар підняв револьвера, але на нас націлилось цілих три

рушниці.

— Опусті револьвер, не пособітся! Позно!

До нас увійшов здоровенний рижий чолов'яга. Пишні вуса в нього вкрилися інеєм, і з них падали слизькі краплі. Він зиркнув блискучими чорними очима.

— Хто такі будете? Ваші документи!

— Зачем тєбє документи мої? Что тебе нада?

— Ето потом разберьом, што нам нада! Документи по-кажі!

— А кто требует?

— Я требую! Так мінє покажеш?

— Успокойся, товаріщ! У

— Какой я тобі товариш? Сволоч! Товариш! Што я з тобою — водку пив, чи що? Какой товариш!

— Та що з ним панькаєшся! В'язать його — обшарить. Зразу видать, що за штука,— устряв другий хриплий голос.

— Нічого, ми допитаємо в штабі,— сказав перший.— А лівольверт давай сюди.

Комісар якось знизився й з презирливою посмішкою випустив револьвера.

— А як твоя сила, ти що тоді робиш? А? Сатана!

Нас оточили, обшукали, зачекали, доки одягнемось, і повели з хати. Надворі в обличчя вдарив густий туман. Крізь нього було чутно, як десь далеко гавкали собаки, блимали звідкись смуги світла. Заспівали півні, і від того чомусь зразу стало тепліш у грудях і цікаво.

Я думав: тисячі років проходили по землі й ніч у ніч співали півні — благословляли безупинне життя на ній. Про небезпеку я не хотів думати. Стало по-хлоп'ячому цікаво, чим скінчиться вся ця незвичайна подія.

Ми йшли в оточенні кількох озброєних, осторонь їхали вершники. Стукіт копит лунко розходився в тумані. Один з вершників раптом спинився, запалив цигарку, й тоді в осяянні маленького вогника встали якісь стародавні велетенські легіонери. А сизий туман сідав на одежу, збирався в крижані крупиці, й по тілові розходились дрижаки.

Нас повели якимись глухими закапелками, далі ми увійшли в невеличке провалля, за ним був гай. І коли виходили з гаю, раптом в очі впав рясний промінястий світ. Майже на околиці села нас завели в якусь хату. Ми запримітили маленький каганець, по підлозі було розкидано солому, осторонь валялась амуніція, а коло печі лежало теля й спокійно ремиґало.

Хтось у темній чумарці вискочив з другої хати, оглянув нас зацікавлено-веселими очима й, узявши одного з вартових, швидко зник.

А за кілька хвилин нас просто впхнули в другу просторні-шу хату. За столом напроти нас сидів, обіпершись на руку, добродій у сірій чумарці.

— Ну, не сподівались? — тряхнув довгим чубом і, звузивши косенькі, по-звірячому блискучі очі, пильно вдивлявся в нас.

Ми стояли мовчки, несміливо озираючись. Я все ж запримітив за піччю якесь шамотіння й схожу на жіночу постать, що там вешталась.

Обіч стояло кілька озброєних людей і захоплено стежили то за нами, то за добродієм у сірій чумарці.

— Ну, що ж? Розвьорстка? Викачка хліба! Сукини сини, сволочі! Розвьорстка вам!

Добродій зловтішно хитнув головою, а далі впився в нас очима.

Комісар в цю пору легко чмихнув, і по обличчю йому розійшлась тонка презирлива посмішка.

— Хто з вас комісар? Ну? — поспитав добродій суворо, але стримано.

— Я! — твердо відповів мій товариш.

— А-а! Я бачу! Ти?

— Да, я!

— Партійний?

— Да!

— А-а! Дорога рибка! Ти хто? Жид?

— Латиш!

— Так ти сюди, до нас, хліба?

— У мене отечества нет!

— Інтернаціонал? Брешеш. Шахери-махери! Знаєм твій Інтернаціонал! Де твоя свобода, равенство? А мать твою... Людей дурить!

— Ми боремся за всєх трудящіхся, і нікого не обманиваєм, ето всьо ложь! С намі все! Ето бандіти протів, проходімци разниє!

— А хто ж я, по-твоєму?

— А сам знаєш.

— Бандіт?

— Конечно, бандіт! Зачем людей подбіваєш, зачем мєшаєш нам работать?

— Работать, щоб старцями усі стали? Сволочі!

— Неправда! Ти на несчастьї республікі іграєш! Бандіт ти! Разбойнік!

— А ви? Хто ви?

Добродій підвівся, підійшов на кривих ногах до комісара і впився в нього блискучими сірими очима.

— Що з тобою робить? Кажи, що мені робить з тобою? Комісар знизав плечима:

— Я нічого не боюсь!

— А-а! Так! Хлопці!

Він ляснув у долоні, моргнув оком. В гурті хлопців почались якісь суперечки, та швидко один з них підступив, запопав комісара під руки й чекав.

— Ну, хіба не знаєш? Там! — зневажливо махнув добродій і, тиняючись на ногах, кривих, як у доброго вершника, подавсь до столу.

Я несамохіть рвонувся за комісаром. Неймовірний біль і співчуття штовхнуло до дверей. Але до мене зразу підскочив вояка з рижими вусами.

— Жалко? Товариша жалко? Хі-хі-хі! Підожди, ще встигнеш!

Він попав мене за плече й так тримав.

На хвилину я зустрівся очима з комісаром і бачив: очі йому безпомічно й злякано забігали, обличчя перекривилось. Але за мент комісар раптом напружився, застогнав і тоді зовсім спокійний і холодний поволі й твердо вийшов з хати.

Добродій усівся за стіл і так само гостро, з лукавим посміхом поглянув на мене.

— Ну,^а це що за мазня буде? Я мовчав.

— Я тебе питаю, хто ти? Агент?

— Рахівник!

— Який рахівник? Що це за слово?

— Я щетовод!

— Партійний?

— Ні!

— А що ж, кацапня, чи ще який чорт?

— Українець!

— Українець? Чого ти пішов сюди?

— Однаково ми мусимо сюди йти, чи з рушницями, чи старцями.

— За хлібом?

— За хлібом!

— Що ж ти приніс за це?

— А що ж я можу принести?

— Нічого не вмієш?

— Я артист, співака.

— Інтелігенція! — ще з більшим презирством він вимовив.— Сволочі ви, дармоїди! Куди ви кинули людей? Затуркали його! А тепер що ти тутеньки? Ех, сволочі!

ВІН підвівся до мене через стіл і не то грізно, не то насмішкувато різав мене гадючими очицями. Я мимоволі вдивлявся в нього й бачив довгий чуб з широким лобом, як у сільського вчителя, й кислі складки навколо рота, жорстокі й хворобливо-пристрасні.

Я напружено питав: хто ти є— гадюка, чи бунтар, чи великий гріх мого народу, злочинник? Усмішка коло рота в нього розпливлась в щось м'яке, як драглі, й пристрасно-кисле, як у діда, що сюсюкає над повією, й чимсь безмежно далеким були гострі, жорстокі очі.

Було до нестями моторошно.

— Що мені з тобою робити?

Я мовчав. В цю пору десь в тиші ночі глухо залунали три постріли.

— Чув? Чув? Ха-ха-ха!

Я мимоволі скривився, а бандит тим часом говорив:

— Мало вам, сволочі! Буду четвертувати, пекти на вогні, на колеса сажати! Облітаю усю землю, замучу вас! Ге, ви ще взнаєте Коханця!

— А хіба від того легше буде — мутить, мутить людей? Навіщо це?— докірливо мимоволі вирвалось-у мене.

— Навіщо? А ти не знаєш, навіщо? А розвьорстка, а знущання? Ти цього не бачиш — повилазило? Продався за черствий шматок!.. А знаєш, куди вони йдуть? До чого вони ведуть?

Коханець раптом сів, поклав на руки голову й так застиг. До хати увійшов один з вояків і грубо сказав:

— Готово!.. І не дриґнув!..

— А!.. Компартія!..

І він голосно зареготав.

І та ж сама хвороблива пристрасна й жорстока посмішка в зморшках коло рота.

— А тепер ось з цим! —сказав Коханець. Вояка підійшов до мене й презирливо оглянув.

— Стривай! стривай!.. Я ще хочу з ним поговорити. Це Цікаво! Коли там ще доведеться зустрітись? Грицьку, налий йому оцей стакан! Він каже: українець. Побачимо, який з нього українець.

Коханець тряс довгим чубом, кокетуючи,-І ДИВИВСЯ]

мене вчителем якогось маленького глухого села.

"Кари моєму народові за давні провини, за гріхи й безглу дя",— думав я.

Якась важка й пекуча хвиля залила мені груди. Тепе я вже знав: я чимсь навіки спаяний з тими, хто послав меь сюди. І смерть чомусь здавалась зовсім не страшна.

Грицько налив шклянку, очевидно самогону, бо від н< потягло пахом перегорілого жита й спиртом. Я лише тепе побачив на столі скибки білого хліба, глечики, тарілки сметаною, пляшки з самогоном.

— Ну?—рішуче сказав Коханець. Я завагався.

— Пий, а то!.. Та однаково!.. Пий, веселіш буде, браток! Тоді я од важив ся, підійшов і в один раз вицідив уск

горілку.

В животі мені разом запекло, у ноги побіг гарячий струмок а в голові великий шум.

Коханець насмішливо дивився на мене.

— Молодчина, хоч цим не поганиш свого роду!

Він ще який час дивився на мене, наче щось зважуючи. Тоді моргнув воякові й, звернувшись до мене, сказав:

— Ну, а тепер іди ти спати, хлопче! Чуєш?

Грицько підійшов до мене, ласкаво озирав, як свою здобич, що вже ніколи не втече.

Він міцно запопав мене за руку й поволік із хати.

Я відчував: ноги мої тинялись, в голові шуміло, в ухах хтось дзеленчав завзято в малі дзвони.

І в ту ж пору перед очима пройшла така яскрава смуга червоних променів весняного ранку й пахощі вербового цвіт^!

Я мимоволі вхопився за одвірок у сінях і застиг.

В той же час хтось грізно постукав у вікно, із хати почувся крик:

— Назад! Назад! — Грицько одірвав мене від одвірка й поволік до хати.

Крізь туман, що стояв мені в очах, я помітив: Коханець сидів і нахабно-огидливо сміявся.

— Ще трохи рано! До світу далеко! Ти той... поспівай нам трохи... А то, брат, щось скучно...— сказав він.

Хтось із гурту хлопців зареготав.

— Бачиш, і хлопці охочі послухать. Я мовчав.

Мені в грудях підводилась якась лють і ненависть. Тим часом Коханець звернувся до мого цербера.

— Грицьку, налий йому ще, нехай його підохотить! Грицько слухняно підійшов до столу і забулькотів у шклянку самогону.

Я тоді наближаюсь до Коханця й рішуче кажу:

— Я не буду пить! І співать не стану!

— Чому? —єхидно поспитав Коханець.

— Я не хочу більше знущання. В ідіть мене, куди вам треба.

— Ще вспієш, хлопче! Ми й тут можемо.

— Не мучте мене, слухайте! — істерично прокричав я. Коханець прижмурив ліве око:

— Слухай, не валяй дурака! Як на те пішло, то знай: я вбивать не стану, а візьму з собою! Брешеш, заспіваєш мені!

Я несамохіть поточився назад і сів на лаву.

— Ги-ги-ги! Будеш нас розважати! їй-бо! Скучно, братуха, їй-бо, скучно.

Він таки справді поневірявся.

Обіперся об стінку і так насмішкувато дивився на мене. Я похнюпив голову й байдуже чекав, що буде далі.

— Слухай сюди,— знову звернувся до мене Коханець.— Ось тоді так: як проспіваєш зараз, на ранок одпущу. А ні — будеш гуляти зо мною ще довго!

Я ноглянув на нього здивовано й недовірливо.

Якийсь маленький чортяка шепотів мені на вухо, підбивав мене на цю спокусу. Але було сором за зраду своєму товаришеві, обурення клекотіло в мені важким туманом.

Та раптом так гостро запахло мені знову вербовим цвітом і червоними промінням весняного ранку!..

Я підводжусь й похапцем, з огидою випиваю шклянку самогону і, як наймит, похнюпивши голову, починаю співати.

Мене пече зненависть і обурення, голос мій бренить грубо, але... звіряча жага життя перемагає...

Я згадую за тисячі, мільйони люду, обшарпаного, зголоднілого, —що пнеться вийти на кращий шлях, за землю мою радісну й беспутну, що розкинулась тепер, як запльована повія.

Тоді біль цей вливається гарячим потоком у моє серце. Що моя зневага й смерть за їхні муки, за їхні змагання!

Я, не думаючи, беру одну з пісень, котра в цю хвилю приходить мені в голову: "Ой доле, моя доле", що відповідає моєму глибокому болю, й

голос мені бренить тоді соковито й сумно. Напівсвідомо в цю пору я помічаю усе, що діється в хаті.

У двері раптом входить гурт бандитів, диких, неохайнш в якихось чудних убраннях. Хто це? Останки Запорозьке Січі, татарва чи сини мого народу? Очі їм затуркані повол ясніють. М'який спокій лягає на обличчя.

Мій магнат в цю пору з насолодою дивиться на мене, яі ситий крамар, котрого тішать. Та щодалі очі йому туманіюті слізьми, на обличчя лягає сум.

Із-за печі виходить жінка, по-міському вбрана. Бачу: очі її сині-сині, як польові волошки, а підборіддя одвисле, гладке й жовтувато-бліде, як у підстаркуватої повії. Сині дитяч волошки — й повія!

Вона підходить, схиляється на плече Коханцеві й про щось шепоче.

Та за кілька хвилин вони обоє починають разом зо мною співати, і голоси їх повним струменем зливаються з моїм.

Чудно було дивитись! Я собі одним куточком голови трохи посміхаюсь.

Це ж точнісінько як в українській старій мелодрамі! Та що ж поробиш, коли збіглось так життя!

Моя компанія дійшла до смаку, й ми проспівали ще кілька наших пісень. Я бачу — у мого теперішнього життєдавця сум в очах. В його подруги в синіх очах рясні сльози, що горять, як синява нічного неба влітку,— і лише підборіддя повії! Коли скінчили, Коханець важко зітхнув і поглянув не мене теплими, сумними очима.

Його подруга крізь сльози дивилась вдячно й захоплено.

— Ну, що ж, товаришу, вип'ємо! — сказав Коханець.

Я змучений, стомлений, якось байдуже погодився. ,

— А ви, хлопці, мабуть, пора спати! — І він спроквола махнув рукою.

Гурт поволі розійшовся.

Жінка схилилась до Коханця й тужно, ледве чутно промовила :

— А завтра знов у дорогу... пригоди... Боже, Юрку! Коли це скінчиться?

— Що ж поробиш, моя любко!—лагідно відповів він.— Наша доля така — палити землю рідну!

— Доля... доля...

Ми сиділи, поволі цілячи самогон, і уривками розмовляли. Одного разу я нахилився й тихо поспитав:

— А куди ви йдете? За що б'єтесь?

— Я? А хіба я знаю? Мене штовхає, а я йду! Як я можу вдержати? Та один біс тепер — хоч так, хоч інакше, однаково помирати, як розбишаці. А поки гуляємо...

Він сумно похитав головою, приліг на руки й задрімав.

На світанку ввійшли вояки, щось зашепотіли. Коханець виймав з кишені гроші, роздавав їх товстими пакунками. Щось коротко говорив... Усі метушились... А коли почало розвиднятись, загупали вершники, зацокотіли тачанки.

Коханець швидко одягся у звичайного кобеняка, його дружина в свитку — й вийшли з хати.

Я пішов слідом за ними.

Коханця оточив гурт хлопців і щось говорив. Він раптом спалахнув і почав кричати:

— Як? Куди ви дивились? Як вони могли втекти?

— Та чорт його вглядить! — хтось обізвався з гурту. — А ти нащо тут? Розстрілять вас мало.

— Не дуже! Що ми тобі, заприсягалися, наймити?

В цю пору у двір ускочив вершник і щось прошепотів Коханцеві. Вся компанія швидко вгамувалась і вибралась із двору.

Востаннє в мене промайнули жорстокі вузенькі очі ховрашка й пристрасть гадюки коло рота в нього".

І сині дитячі волошки в полі, а підборіддя застаркуватої повії!

Я непомітно вийшов з двору.

Тіло моє було як побите, безсиле, але десь зісподу вставала глибока соковита радість життя.

Я поволі йшов до себе, а ранок яснів.

Білі пухкі інеї коронували мене цвітом травня, і сміялись зимовою радістю сизі простори степів.

І цілий день тоді стояв радісний пухкий ранок.

А в моїй душі все снувались і снувались глибокі тужливі пісні.

Це я співав землі моїй.

Лютий, 1924 року м. Київ